

Maria-Reina Bastardas Rufat (Universitat de Barcelona)

El català i la lexicografia etimològica panromànica

1. Història

La lingüística catalana de les primeres dècades del segle XX estava ben al corrent dels avenços de la lingüística romànica als diversos països d'Europa.¹ Els lingüistes catalans mantenien una relació fluida, personalment i per correspondència, amb els romanistes europeus. Hi ha, però, alguns fets que avui en dia ens poden semblar sorprenents. La insòlita formació, mig autodidacta, que el jove Francesc de Borja Moll rebé a Mallorca sota els auspicis de Mossèn Alcover inclogué un «curset intensiu de lexicografia i etimologia» de la mà del mateix Wilhelm Meyer-Lübke que passà un mes a Mallorca el juny de 1923. Aquell estiu, el seu jove deixeble encara no havia complert 20 anys i passà moltes hores amb el mestre de la romanística «manejant fitxes de la <calaixera> i redactant articles del Diccionari com a assaig per a exercitar-[se] en la tècnica lexicogràfica», tal com evoca en les seves memòries (Moll 1970).² És natural, doncs, que Moll conegués a fons el diccionari de Meyer-Lübke en la seva primera edició (1911-1920) i, quan se li demanà una col·laboració per a l'Anuari de l'Oficina Romànica de Lingüística i Literatura, hi publicà, durant quatre anys, el *Suplement català al REW*. Aquesta contribució es publicà després en forma d'un volum de 259 pàgines (Moll 1928-1931).

El suplement està íntegrament dedicat a fornir materials catalans complementaris per al REW, materials que Moll extragué dels seus propis coneixements i del fitxer del DCVB.³ Amb l'excepció de sis pàgines d'introducció i bibliografia i de les cinquanta pàgines finals d'índex, les altres dues-centes pàgines i escaig del suplement ressegueixen minuciosament, article per article, el REW proposant les addicions, supressions o modificacions que Moll creu oportunes a cada entrada. Aquests materials foren incorporats per Meyer-Lübke a la

¹ Agraïm a Eva Buchi i a José Enrique Gargallo la lectura que han volgut fer d'una primera versió d'aquest text i les seves valuoses observacions.

² Pel que fa a la visita de Meyer-Lübke a Mallorca, vegeu Moll (1970), particularment les pàgines 153-4, d'on extraïem les cites. Moll havia nascut l'octubre de 1903.

³ «Bona part del cabal lèxic és recollit de primera mà y inèdit. P'el seu aprofitament m'ha servit de molt el tenir avinent el material de les oficines del *Diccionari Català-Valencià-Balear*» (Moll 1928-1931: 5).

tercera edició del REW (1935)⁴ i contribuïren, tal com Moll desitjava, a fer més present el català en aquesta obra cabdal de l'etimologia romànica.⁵

Des de la tercera edició del REW (1935) ençà, s'han publicat en el domini català dues obres indispensables per a la recerca etimològica: el DCVB (1930-1962) i el DECat (1980-2001); són dues obres indispensables per als estudiosos del català, però, no ho oblidem, també per als romanistes. No és necessari aquí presentar aquestes obres o comentar-ne les característiques.⁶ Però volem assenyalar dues coses pel que fa a la seva repercussió més enllà del català: aquestes obres, com també ho va fer en el seu moment el DCECH per a les llengües iberoromàniques, contribuïren a fer present el català en la lingüística romànica.⁷ Així mateix, tampoc és sobrer recordar que Coromines en el DECat⁸ sempre té presents les altres llengües romàniques en els seus comentaris i raonaments; té sobretot presents les llengües veïnes al català, però molt sovint també les més allunyades. Aquesta mirada sobre el conjunt de la Romània permet a Coromines de fer propostes vàlides per a problemes etimològics no catalans. Lamentablement, aquestes propostes no han estat sempre preses en consideració per les obres etimològiques dels dominis lingüístics corresponents (a vegades, més per desconeixement que no pas per discrepància).⁹

Així doncs, constatem que l'etimologia catalana ha tingut en compte, des dels seus inicis, les dades i els estudis sobre les altres llengües romàniques; ha tingut sempre un lloc, encara que no el més rellevant, en els estudis etimològics panromànics; i fins i tot ha contribuït en certa mesura a l'etimologia panromànica.

2. El present

Però, més enllà d'això, en aquesta taula rodona dedicada al centenari del REW i al futur de l'etimologia panromànica, cal preguntar-nos com l'etimologia catalana, amb aquestes

⁴ «[E]l mateix Meyer-Lübke el va acollir amb gran satisfacció: precisament aleshores ell preparava la tercera edició del R. E. W., i aquella aportació de materials de primera mà sobre una llengua com la catalana, que ell coneixia poc, li venia molt bé per a millorar la reedició» (Moll 1970: 209). Per a la redacció del *Suplement català al REW* en general, vegeu Moll (1970: 208-209). La segona edició del REW, de 1924, és només una reimpressió de la primera i, en qualsevol cas, és anterior al suplement de Moll.

⁵ «El català no figura dins el REW ab extensió proporcionada a la d'altres llengües neollatines; y no és d'admirar, car tampoch els medis d'informació que els estrangers tenien a-les-hores sobre el català no eren gayre abundosos» (Moll 1928-1931: 3).

⁶ Les dues obres han estat objecte d'estudis i anàlisis diversos; vegeu per exemple els articles que se'ls dediquen en els manuals de referència de la lingüística romànica, el LRL i la RSG, i la bibliografia allà esmentada. Vegeu també Colon (2006).

⁷ Cal recordar també que una de les causes que degué contribuir a la renúncia de Jud i Wartburg a dur a terme el seu projecte inicial panromànic (renúncia que fou, al seu torn, l'embrió del FEW) fou la manca de dades i diccionaris iberoromànics (Chambon 1993: 472-473).

⁸ Molt més que no pas Moll en el DCVB.

⁹ Vegeu, per exemple, l'article d'Eva Buchi (2006).

obres cabdals, pot contribuir a partir del dia d'avui a l'etimologia panromànica i, a la inversa, com l'etimologia panromànica pot contribuir a l'esclariment de problemes etimològics del català.

Ja que actualment, responenent a la crida que suposava la taula rodona del congrés de Palerm (Chambon / Sala 1998), existeix un projecte de redacció d'un diccionari etimològic panromànic (el DÉRom)¹⁰, projecte que ja és una realitat amb un bon nombre d'articles redactats i d'altres en curs de redacció, basarem els nostres comentaris en els articles que ens han estat presentats com a mostra: */ Φ ak-e-/ i */karpɪn-u/. Malauradament cal dir que això ho haurem de fer només a partir de l'article */ Φ ak-e-/ perquè l'altre, */karpɪn-u/, tracta d'una família de mots sense reflex en català.

Així doncs, què aporten els diccionaris catalans a l'article */ Φ ak-e-/ del DÉRom? Què aporta el DÉRom a l'etimologia del català *fer* i/o *far*?

3. El DECat i el DÉRom, punts de comparació

3.1. L'etimologització

L'article */ Φ ak-e-/ (Buchi 2008-2010 in DÉRom s.v. */ Φ ak-e-/) aporta una formulació innovadora respecte a la posició tradicional de Meyer-Lübke, i d'altres obres etimològiques d'abast monolingüe, que feien procedir tota aquesta sèrie de verbs romànics directament del llatí FACĒRE. No es tracta només de la notació fonològica de l'ètim, fruit del procés de reconstrucció, sinó de la proposta concreta de dues formes com a base per als mots romànics recollits en l'article: una part d'aquests verbs (p. ex., entre altres, el romanès *face*, el sard *fakere*, el francès *faire*, l'occità *faire*, el català *fer*, l'espanyol *hacer*, el portuguès *fazer*) es remunta a una forma */ Φ ak-e-re/, i, a costat, una forma sincopada */ Φ -a-re-/ explica la resta (p. ex., entre altres, l'italià *fare*, el friülà *fâ*, el romanx *far*, l'occità *far*, el cat. antic *far*, l'espanyol antic *far*).

Ara bé, aquesta doble base ja fou intuïda per Coromines¹¹, per bé que no clarament explicitada. En el DECat (3, 954) llegim: «FER, verb, del ll. FACĒRE, pronunciat FÁERE en pronúncia ràpida en el llatí vulgar tardà [...], d'on més tard FAIRE [...]»; i uns paràgrafs més endavant Coromines anuncia:

[...] ja no crec en la base de ll. vg. *FAGERE suposada per M-Lübke i d'altres, sinó en una pronúncia negligida i ràpida FAERE^[12] del llatí parlat, ulteriorment reduïda, en uns punts, a FAIRE^[13] (> *fer*, fr. i oc. ant. *faire*, cast. ant. *fer*), i en d'altres a *FARE, d'on oc. ant. *far*, it. *fare* (forma no estranya al cat. arcaic *far*, cast. arcaic *far*).

¹⁰ Vegeu el lloc web del projecte (<http://www.atilf.fr/DERom>) i les publicacions allí esmentades.

¹¹ Potser, encara que no es digui enlloc, seguint el comentari del FEW 3,353.

¹² [sic; sense asterisc; i, aquí, sense accent (cf. *supra* la primera menció del mot, amb accent)].

¹³ [sic; sense asterisc].

Dedicarem aquest paràgraf a la proposta que és potser la més interessant de l'article */ ϕ ak-e-/ del DÉRom: les causes de l'aparició d'aquesta forma sincopada */ ϕ -a-re-/.

Fixem-nos que Coromines parla de «pronúncia ràpida [...] a causa del caràcter quasi-auxiliar d'aquest verb» i, més avall, de «pronúncia negligida i ràpida» per explicar les formes sense conservació de la /-ke-/ etimològica (els dos tipus que ell fa procedir de FÁERE). Per bé que hi ha un intent d'explicació, «[...]el caràcter quasi-auxiliar d'aquest verb», aquesta no resulta particularment satisfactòria; i això, perquè no té en compte els resultats de la totalitat de la Romània, que ens haurien de fer suposar que el verb tenia un caràcter «quasi-auxiliar» en unes zones més que no pas en altres, o que en algunes hi havia més motiu que en altres per a una pronúncia ràpida.

En canvi, l'article del DÉRom proposa una explicació raonada, i coherent amb la distribució geogràfica, per a l'aparició de la forma sincopada */ ϕ -a-re/ (el tipus II. que es menciona en la cita) a partir de la forma originària */ ϕ ak-e-re/ (el tipus I. que es menciona en la cita). Convindrà citar-lo extensament:

II. est issu de I. par syncope de la syllabe /-ke-/, en raison d'une usure due à la grande fréquence du verbe, et cela notamment dans la position proclitique du type le plus ancien du futur roman */ ϕ -a-re-'a β -e-/ (cf. RydbergFacere 55, 66-67 ; MeyerLübke,KJFRP 2, 87 ; Paris,R 22, 570 ; Andersson,LGRP 15, 305-307 ; Paris,R 24, 307)¹⁴. L'aire occupée par ce type de futur analytique (istriot. dalm. it. frioul. lad. bas-engad. haut-engad. surm. fr. occit. cat. esp. ast. gal./port., cf. DeanovićIstria 40 ; Tekavčić,ILing 3 ; MeyerLübkeGLR 2, § 112 ; LausbergSprachwissenschaft 3, § 843-846 ; Benincà,LRL 3, 576 ; KramerFormenlehre 85-86 ; Liver,HSK 23/3, 2802-2803 [avec discussion du caractère étymologique de ce type de futur en romanche] ; TorrenteOrdenances 29), presque complètement homotope avec la zone occupée par le type II., exclut notamment le sarde et le roumain. Cette homotopie n'est complète – entendu que le galicien et le portugais, qui ne connaissent pas d'infinitif remontant au type II., maintiennent ce dernier dans les formes du futur (cf. n. 14) – que si l'on accepte la thèse de Tekavčić,ILing 3, qui plaide, avec de bons arguments, pour une origine périphrastique (avec déplacement d'accent) du futur dalmate.¹⁵

Aquesta hipòtesi és sens dubte una aportació molt interessant a l'etimologia romànica. Citem-la encara un cop: l'aparició de la forma sincopada */ ϕ -a-re/ es deuria a «[l']usure

¹⁴ Cette syncope est aussi observable dans le composé */kal- ϕ -a-/, qui connaît des continuateurs en italien, en français, en francoprovençal, en occitan, en gascon et en catalan (REW3 s.v. *calefacere* ; von Wartburg in FEW 2, 78b-80b, CALEFACERE ; cf. aussi MeyerLübkeGLR 2, § 117, où */kal' ϕ ag-e-re/ ne convient toutefois pas, cf. ci-dessus n. 15) et son dérivé */es'kal- ϕ -a-/, continué dans les mêmes idiomes ainsi qu'en portugais (REW3 s.v. *excalēfacere* ; von Wartburg in FEW 3, 265b-267a, EXCALEFACERE).

¹⁵ Voici les arguments avancés par Tekavčić pour s'opposer à la *communis opinio*, selon laquelle le futur dalmate remonterait au futur antérieur latin (BartoliDalmatico 451-452 § 482 ; Doria,LRL 3, 523 ; Bernoth,HSK 23/3, 2739-2740 ; cf. Tekavčić,ILing 3, 77 n. 21) : (1) analyse de dalm. *féro*, forme polyvalente du verbe « être », en < */ ϕ i-re-'a β et/, futur de */ ϕ i-re/ < */ ϕ ie-ri/ ; (2) régularité, dans l'hypothèse périphrastique (et irrégularité si l'on accepte la thèse concurrente), des futurs des issues de protorom. */d-a-/, */dik-e-/, */ ϕ ak-e-/, */mitt-e-/ et */ β id-e-/ ; (3) développement commun avec les langues romanes voisines, notamment avec l'istriote ; (4) caractère typologiquement isolé d'une neutralisation du caractère antérieur du futur. De fait, l'analyse stratigraphique proposée ici peut apporter un argument supplémentaire à la thèse de Tekavčić.

due à la grande fréquence du verbe, et cela notamment dans la position proclitique du type le plus ancien du futur roman» ja que l'area on apareix */ Φ -a-re/ es correspon perfectament amb l'area on trobem aquest tipus de futur. Es tracta, per tant, d'una proposta que, a més de l'evolució fonètica, es basa en un procés morfosintàctic. Però, més enllà de la proposta concreta, ens sembla interessant destacar-ne també el seu caràcter metodològic: es posen en relació de causa-efecte dos fets lingüístics que coincideixen en l'espai; és, naturalment, només una hipòtesi però sempre és més satisfactòria que no pas atribuir un fet lingüístic a l'atzar d'una pronúncia més o menys ràpida o negligida segons les àrees.

3.3. Terminologia i notació dels ètims

En els fragments que hem mencionat de l'article del DECAt hi apareixien diverses etiquetes lingüístiques: «llatí vulgar», «llatí vulgar tardà», «llatí parlat». Fins i tot si considerem que les expressions «llatí vulgar» i «llatí parlat» són sinònimes, el lector desconeix quin és l'abast geogràfic d'aquestes varietats i quin és el seu abast cronològic: el «llatí parlat» certament ha existit sempre que ha existit una llengua llatina; si considerem el «llatí parlat» com a oposat al «llatí escrit», aquell ha existit des del moment mateix en què el llatí es posa per primer cop per escrit. A més, el fet que la mateixa forma FÁERE del DECAt, amb o sense accent, sigui atribuïda al «llatí vulgar tardà» i, poques línies després, al «llatí parlat», sense precisió cronològica, encara fa menys aclaridora la qüestió.

L'explicació orgànica que proposa l'article del DÉRom permet atribuir una etiqueta lingüística i una datació als ètims proposats:

La répartition spatiale assigne */ Φ ak-e-re/ à la strate la plus ancienne du protoroman, à laquelle remontent tous les parlers romans, et qui est donc antérieure au décrochage du sarde (2e moitié du 2e siècle [?], cf. Straka,RLiR 20, 256) et du roumain, tandis que le type */ Φ -a-re/ appartient à une strate plus récente, postérieure au dégagement du protoroumain (2e moitié 3e siècle selon RosettiIstoria 184 ; fin 3e siècle selon Straka,RLiR 20, 258).

Aquesta precisió en les etiquetes lingüístiques i en la datació dels ètims és fruit de l'anàlisi que presentàvem al punt 3.2. Només a partir d'aquest tipus d'anàlisi es pot obtenir aquesta precisió.

En les notes 12 i 13 hem assenyalat algunes inconseqüències en la notació dels ètims de l'article del DECAt.

3.4. Documentació

Pel que fa a la documentació de les formes lingüístiques esmentades, el DÉRom posa remei a una evident laxitud corominiana. Documentar un verb *far* del català antic només amb la frase «forma no estranya al cat. arcaic *far*» impedeix qualsevol progrés en la discussió i en la ciència etimològica perquè el lector no té cap mitjà per poder valorar la pertinència d'aquesta forma. Si el català antic tenia o no aquesta forma d'infinitiu només es pot discutir a partir de la coneixença de les fonts on ha estat enregistrat i, si s'escau, discutir la possibilitat de que sigui un occitanisme, que el text de la font en qüestió estigui mal

editat, mal localitzat o qualsevol altre circumstància semblant. A falta de fonts concretes l'afirmació de Coromines no és ni rebuttable ni demostrable i, per tant, condueix la recerca sobre el tema a un atzucac, del qual cal sortir per altres mitjans.

I, en aquest cas, cal dir que el recurs al DCVB tampoc no és útil perquè aquest diccionari, si bé té efectivament un lema «1. FER (ant. *far*, *faire*). v.: cast. *hacer*», en aquest article no hi apareix, si no anem errats, cap documentació de l'infinitiu *far*.

El DÉRom ha procurat les referències necessàries per aquesta forma: «acat. *far* (14e s., RydbergFacere 26 ; Meyer,R 13, 277 ; Morel,R 15, 202 ; DCVB s.v. *fer* ; DECat 3, 954)»; encara que les dues últimes referències, com dèiem, no aporten res a la documentació de la forma, les altres tres són un punt de partida per a la crítica o la discussió.

4. Breu conclusió

La comparació de l'article */*ʰak-e-*/ del DÉRom amb l'article FER del DECat l'hem feta només a tall d'exemple, però creiem que ens mostra com és de vital que es mantingui el diàleg de l'etimologia catalana amb l'etimologia romànica, diàleg que Moll sostingué amb el seu *Suplement* aviat farà un segle. Certament el projecte DÉRom no es podria haver realitzat sense les aportacions de generacions de romanistes; entre ells, la figura de Coromines. També és cert que aquestes aportacions no han exhaurit la possibilitat de continuar avançant en la ciència etimològica. Les aportacions de Coromines al projecte panromànic són evidents; les del DÉRom a l'etimologia catalana són també fora de dubte; el diàleg entre l'etimologia catalana i la panromànica només pot ser enriquidor i beneficiós per ambdues. El DÉRom no és tan sols una aportació valuosa a l'etimologia romànica; contribuirà també al desenvolupament de l'etimologia en els dominis lingüístics individuals.

Referències bibliogràfiques

- Buchi, Eva (2006): *Joan Coromines et l'étymologie lexicale romane: l'exemple roumain*. In: *Homenatge de l'IEC a Joan Coromines, en el centenari de la seva naixença*. Barcelona: IEC, 43-80.
- Chambon, Jean-Pierre / Sala, Marius (dir.) (1998) : *Tavola rotonda. È oggi possibile o augurabile un nuovo REW?*. In: Ruffino, Giovanni (éd.): *Atti del XXI Congresso Internazionale di Linguistica e Filologia Romanza (Centro di studi filologici e linguistici siciliani, Università di Palermo 18-24 settembre 1995)*. Vol. 3. Tübingen: Niemeyer, 983-1023.
- Chambon, Jean-Pierre (1993): *Sur le premier modèle du FEW (1919)*. In: *RLiR* 57, 471-484.
- Colon, Germà (2006): *El lèxic català en el diccionari (DECat) de Joan Coromines*. In: *Homenatge de l'IEC a Joan Coromines, en el centenari de la seva naixença*. Barcelona: IEC, 11-23.
- Coromines, Joan (1976-1977): *Entre dos llenguatges*. (3 vol.). Barcelona: Curial.

- DCVB = Alcover, Antoni Maria / Moll, Francesc de Borja (1930-1962): *Diccionari català-valencià-balear*. Palma de Mallorca: Miramar.
- DECat = Coromines, Joan (1980-2001): *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*. Barcelona: Curial.
- DÉRom = Buchi, Éva / Schweickard, Wolfgang (dir.) (2008–): *Dictionnaire Étymologique Roman (DÉRom)*. Nancy, ATILF, site Internet (<http://www.atilf.fr/DERom>).
- FEW = Wartburg, Walther von (et al.) (1922-2002): *Französisches Etymologisches Wörterbuch. Eine darstellung des galloromanischen sprachschatzes*. Bonn / Heidelberg / Leipzig-Berlin / Bâle: Klopp / Winter / Teubner / Zbinden.
- Moll, Francesc de B. (1928-1931): *Suplement català al «Romanisches Etymologisches Wörterbuch»*. Barcelona.
- (1970): *Els meus primers trenta anys (1903-1934)*. Palma de Mallorca: Moll.